

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING BARKAMOL SHAXS TARBIYASI HAQIDAGI QARASHLARI

Saparov Murod Yuldashovich

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
"Din psixologiyasi va pedagogika" kafedrası dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Mazkur maqolada barkamol avlod tarbiyasida psixologik omillarning o'rni va ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Unda Sharq mutafakkirlarining tarbiya, ma'naviyat, milliy o'zlikni anglash va komil inson haqidagi qarashlari bugungi ta'lim-tarbiya jarayoni uchun muhim metodologik manba sifatida yoritiladi. Shuningdek, xalq pedagogikasi, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, xalq og'zaki ijodi, hadislardagi tarbiyaviy g'oyalar hamda oilaviy-mahallaviy muhitning yoshlar shaxsini shakllantirishdagi psixologik ta'siri ochib beriladi. Maqolada etnopsixologik tarbiyaning bolalik va o'smirlik davrlaridagi bilish jarayonlari, milliy g'urur, ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik pozitsiyasining rivojlanishiga ko'rsatadigan ijobiy ta'siri asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: barkamol avlod, etnopsixologiya, milliy tarbiya, xalq pedagogikasi, milliy qadriyatlar, ma'naviyat, o'zlikni anglash, Sharq mutafakkirlari, oila va mahalla.

VIEWS OF EASTERN THINKERS ON THE UPBRINGING OF A WELL- ROUNDED INDIVIDUAL

Saparov Murod Yuldashovich

*International Academy of Islamic Studies of Uzbekistan
Associate Professor of the Department of Religious Psychology and Pedagogy,
Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology*

Abstract. The article analyzes the role and significance of psychological factors in educating a mature generation. The views of Eastern thinkers on upbringing, spirituality, national identity and the ideal personality are examined as an important methodological source for modern education. The article also highlights the psychological influence of folk pedagogy, national values, traditions, oral folklore, educational ideas in hadiths, and the family-neighborhood environment on personality development. Special attention is paid to the positive impact of ethnopsychological education on cognitive processes, national pride, social responsibility and civic consciousness during childhood and adolescence.

Keywords: mature generation, ethnopsychology, national upbringing, folk pedagogy, national values, spirituality, self-awareness, Eastern thinkers, family and neighborhood.

ВЗГЛЯДЫ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ НА ВОСПИТАНИЕ ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОЙ ЛИЧНОСТИ

Сапаров Мурод Юлдашович

*Международная академия исламоведения Узбекистана
доцент кафедры «Психология религии и педагогика»,
доктор философии по психологическим наукам (PhD)*

Аннотация. В статье анализируются роль и значение психологических факторов в воспитании зрелого поколения. Рассматриваются взгляды восточных мыслителей на

воспитание, духовность, национальное самосознание и формирование гармонично развитой личности как важный методологический источник для современного образовательного процесса. Также раскрывается психологическое влияние народной педагогики, национальных ценностей, традиций, устного народного творчества, воспитательных идей хадисов и семейно-махаллинской среды на развитие личности молодежи.

Ключевые слова: зрелое поколение, этнопсихология, национальное воспитание, народная педагогика, национальные ценности, духовность, самосознание, восточные мыслители, семья и махалля.

Bugungi kun odamlari komillikni egallovchi, ya'ni komil insonlikka intiluvchi shaxslardan tarkib topishi lozim. Komillikning bir nechta mezonlari mavjud bo'lib, unda jismoniy barkamollik, axloqiy barkamollik, betakrorlik, aql-zakovatlilik singari shaxsning ijtimoiy tarbiyaviy tarkiblari o'z ifodasini topadi. Komillikning o'ziga xos bosqichlari, ob'yektiv va sub'yektiv xususiyatli shart-sharoitlari, omillari mavjuddir. Komil inson imkoniyati cheksiz, o'z iqtidori, iste'dodi, salohiyati, qobiliyati, donishmandligi, qomusiyligi bilan o'z zamondoshlaridan sezilarli darajada ilgari ketuvchi, betakror, o'ta (super) ongli, biosfera va neosfera munosabatlarini anglovchi ongli zotdir (onglilikning ongliligi ustuvordir)[89].

O'zbekistonning birinchi prezidenti I.A.Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch» asarida yozganlaridek: «Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo'lmasligi, farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta baxtli bo'lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etayotgan ekanmi, bu borada ma'naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi»[29].

Yuqorida keltirib o'tilgan komillikning bir nechta mezonlarini Najmiddin Kubro qarashlari bilan asoslashga harakat qilamiz. Ajdodlarimizning vakillari qaysi ta'limotga (diniy yoki dunyoviy) va ilmiy platformaga (ilmiy maktabga, nazariyaga) asoslanganligidan qat'iy nazar, amaliyot - haqiqat mezoni ekanligidan kelib chiqib, uning birlamchi, ustuvor mezon, o'lcham sifatida milliy o'zlikni anglashning sur'atini oshirish uchun o'rganilishga loyiqdir.

Najmiddin Kubroning axloq haqidagi tasavvufiy qarashlarini bugungi yosh avlodga yetkazish bo'yicha dastlabki amaliy ishlarni yuqoridagi paragrafimizda barkamol shaxsni baholovchi test orqali amalga oshirdik. Endilikda esa, tadqiqotni yanada amaliy jihatdan mustahkamlash uchun sinaluvchilarning berilgan metodikalarga nisbatan faktorizatsiyaga ajratgan holda shkalalarni ahamiyatli va ahamiyatsiz farqlarga ajratish, so'rovnomalarning nisbatiga ko'ra quyi, o'rta va yuqori darajalarga ajratish va aloqador bog'liqliklarni aniqlashdan iboratdir.

Demak, inson komil, izzat-ikromli, jamiyat va oilasida o'z mavqeini topish uchun fikru mulohazasiga har jabhada ega bo'lishi kerak. Shu bilan birga, uning to'g'ri va foydali bo'lish alohida ahamiyatlidir[32].

Jamiyat taraqqiyoti sharoitida har bir faoliyat, jumladan, pedagogik faoliyatning ham ilmiy asoslanganligi, erishilgan natijasi bilan hisoblanadi. Shuni alohida qayd etish joizki, pedagogik nazariyadagi quruq safsata, amaliyotdagi subyektiv mavhumlik bugun davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning oqilona siyosati tufayli barham topa boshladi. Komil inson tarbiyasi masalalari amaliyotda o'z ijobiy samarasini ko'rsatmoqda.[2]

O'zbekistonning birinchi prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Har qaysi inson Alloh taolo ato etgan noyob qobiliyat va iste'dodini avvalo o'zi uchun, oilasining, millati va xalqining, davlatning farovonligi baxt-saodati, manfaati uchun to'liq baxshida etsa, bunday jamiyat shu qadar kuchli taraqqiyotga erishadiki, uning sur'at va samarasini hatto tasavvur ham qilish oson emas[21].

Qadimgi Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan qarashlar hamda g'oyalar bugungi kunda ham muhim ta'lim-tarbiyaviy manba sifatida talaba-yoshlar ongi va qalbiga ma'naviy ozuqa berib kelmoqda. O'quv jarayonlarida esa rejadagi mavzularni buyuk mutafakkirlarimizning fikrlari, hadislar, xalq og'zaki namunalariidan olingan ibratli lavhalar bilan boyitish talab etiladi. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarda ajdodlarimiz tomonidan taqdim etilgan va xalq pedagogikasidagi tarbiyaviy usullar va vositalardan foydalangan holda o'quvchilarni ajdodlarimiz merosiga qiziqtirish, uning hayotbaxsh g'oyalarini singdirish, milliy ildizlarimizdan ularni xabardor qilish orqali yoshlarni o'zlikni anglashga o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Farobiy bilimdon, ma'rifatli, yetuk inson obrazini tasvirlar ekan, bunday deydi: "Har kimki ilm-hikmatni o'rganaman desa, uni yoshligidan boshlasin, sog'-salomatligi yaxshi bo'lsin, yaxshi axloq va odobi bo'lsin, so'ziningr uddasidan chiqsin, yomon ishlardan saqlangan bo'lsin, barcha qonun – qoidalarini bilsin, bilimdon va notiq bo'lsin, ilmi va dono kishilarni xurmat qilsin, ilm va ahli ilmdan mol-dunyasini ayamasin, barcha real moddiy narsalar to'g'risida bilimga ega bo'lsin". Bu fikrlardan Farobiyni ta'lim-tarbiyada yoshlarni mukammal inson qilib tarbiyalashda, xususan, aqliy-axloqiy tarbiyaga alohida e'tibor bergani ko'rinib turibdi, uning e'tiqodicha, bilim, ma'rifat albatta yaxshi axloq bilan bezatilmog'I lozim, aks holda kutilgan maqsadga erishilmaydi, bola yetuk bo'lib yetishmaydi.

Farobiy o'z ijtimoiy vazifasini bajarish uchun unga, birinchidan, kundalik hayotida odamlar bilan muloqatda bo'lish zarurligini, ikkinchidan, esa u mehnat va kasb-hunar ko'nikmalarini va axloqiy fazilatlarini egallashi lozimligini ta'minlaydi[106].

Ibn Sino bola tarbiyasi va tarbiya usullari haqida qimmatli fikrlarini bildirgan. Ibn Sino bolaning axloqiy tarbiyasi haqida bildirgan fikrlarida uy-ro'zg'or tutish masalalari xususida ham so'z yuritadi. Bolani tarbiyalash oila – ota-onaning asosiy maqsadi va vazifasidir. O'z kamchiliklarini tuzatishga qodir bo'lgan ota-ona tarbiyachi bo'lishi mumkin. Axloqiy tarbiyada eng muhim vositalar bolaning nafsoniyatiga, g'ururiga tegmagan holda, yakkama-yakka suhbatda bo'lish, unga nasihat qilishdir. Ibn Sino bolada axloqiy xususiyatlarni mehnat, jismoniy-aqliy tarbiya bilan uzviy birlikda shakllantirishni uni inson sifatida kamol toptirishda asosiy omil deb biladi.

Alisher Navoiy bolaning voyaga yetishida, kamol topishida tarbiyaning kuchi va qudratiga alohida e'tibor beradi. Tarbiya natijasida bolaning foydali va yetuk kishi bo'lib o'sishiga ishonadi. Yosh bolani juda kichik yoshidan boshlab tarbiyalamoq zarur. Tarbiya insonga o'zida yaxshi odat va fazilatlar hosil qilishga yordam beradi. U odam shaxsi kishilar bilan munosabatda, ayniqsa, kishilarning bir-biriga bo'lgan ruhiy, ma'naviy ta'siri natijasida tarkib topadi deb voyaga etkazishda asosiy omillardan biri tarbiya ekanligini uqtiradi.

Jaloliddin Davoniy ota-onaning bolani tarbiyalashdagi ahamiyatiga keng to'xtalgandi. Uning fikricha, oila tarbiyasida ota ham, ona ham teng huquqli, teng ishtirok etishi bolaning yaxshi xulq, odob qoidalarining muayan bir kasbni egallashga ko'maklashishi, ilm-fan va kasb-hunar egallashning moddiy asosi bo'lmish oziq-ovqat, kiyim-kechak, kerakli buyum va jihozlarni etkazib berish uchun jonbozlik ko'rsatish kerak.

Sharq mumtoz adabiyotining buyuk namoyondalaridan biri Muslihiddin Sa'diy Sheroziy Sheroz shahrida 1184 yilda tug'ilgan. Sa'diyni fikricha, oila bolaning baxti, kelajagi uchun zamin yaratuvchidir. Oilada asosiy tayanch otadir. U mas'uliyatli tarbiyachidir. Ota o'z bolalarini tarbiyalashi, o'qitilishi, hunarga o'rgatishi, jismonan chiniqtirishi kerak. Sa'diyni pedagogik qarashicha, bola qobiliyati va kamqobiliyatli bo'lishi mumkin. Qobiliyat o'z-o'zidan rivojlanmaydi. Uning rivojlanishi uchun bolani tarbiyalash kerak, tarbiya bo'lmasa, boladagi qobiliyat so'nadi, tarbiyani 3 asosiy – aqliy, nafosat va jismoniy mehnat tarbiyasiga bo'ladi. Adib

bolani tarbiyalash vazifasini ularning ota-onalariga, ya'ni oilaviy tarbiyaga kata e'tibor beradi. XIX asr o'zbek ijtimoiy va adabiy hayotining yirik vakillaridan biri Komil Xorazmiy o'z asarlarida ma'rifat, axloqiy kamolot, vatanparvarlik g'oyalarini olg'a surdi. U ilm-ma'rifatning xalq, jamiyat farovonligiga, insonning axloq kamolotida tutgan o'rni, axloqiy va nafosat tarbiyasining uzviy birligi haqidagi pedagogik fikrlarini ham bayon etadi. Komil Xorazmiyning fikricha, ilm-hunar, ilm-ma'rifat inson axloqiy kamoloti, ijtimoiy - ma'navi rivoji uchun xizmat qilishi kerak. Kamtarlik eskirmaydigan, eng go'zal insoniy fazilatdir. Bu fazilatlarga ega bo'lganlar obro'-e'tiborli komil insonlardir. Kamtarlik insonni turli noxushliklardan, xijolatdan saqlaydi. Shoir, tarixshunos, tarjimon va xattot Munis Xorazmiy tilga ko'p erk bermaslikni maslahat beradi. Uning ta'kidlashicha, ortiqcha so'zamollik kishi boshiga oltin o'rniga qattiq tosh bo'lib tegishi mumkin. Shoir yomon so'zli, ozor beruvchilar sifatini tasvirlab, kishilarni, jumladan, yoshlarni ular bilan hamsuhbat bo'lmaslikka undaydi. Munis Xorazmiy o'z asarlarida xalqni adolatli, ongli, bilimli bo'lishga, jaholatdan yiroq turishga da'vat etadi, uning fikricha, adolat – sharaf ko'rki, osoyishtalik, xushnudlikdir. U yoshlarni kamtarlik bilan muloqotda bo'lishga, ularni hurmat qilib e'zozlashga chorlaydi. Munis Xorazmiyning asarlarida bayon etilgan ta'lim-tarbiyaga oid fikrlar faqat u yashagan davr uchun emas, balki hozirgi davr uchun ham qimmatlidir.

Mohlaroyim Nodiraning inson va tabiatga nisbatan qarashlarida faqat shaxsiy tuyg'u emas, balki yoshlar tarbiyasida milliy an'analarning roli haqidagi fikrlari ham aks etgan. Nodiraning tarbiya haqidagi qarashlarida insonparvarlik g'oyalari–adolat, insof, xalq manfaati muhim o'rinni egallaydi. Nodira hayotning tub mohiyatini yaxshilik binosini barpo etishdan iborat deb biladi. Uning fikricha, kimki tiriklik chog'ida yaxshilik bunyod etgan bo'lsa, o'zining bu ezgu ishlari bilan o'zidan keyin hayotda yorqin xotira qoldiradi. Umuman, Nodira o'z she'rlarida barkamol insonni ulug'laydi. Ta'lim-tarbiyaga oid ko'p foydali o'gitlarni bayon etgan.

Muhammad Rizo Ogahiy o'z ijodiy faoliyatida, psixologik qarashlarida nafosat tarbiyasi yuqori baholanadi. Ogahiy milliy an'analimizdan bo'lmish mehmondo'stlikni go'zal fazilatlardan biri hisoblaydi. Mehmonga chuqur hurmat bilan qarash, mehmon kutish, kuzatish odobi Ogahiy ijodida o'z ifodasini topdi, odamlarni bu fazilatni egallashga da'vat etdi. Ogahiyning ta'kidlashicha, insonning do'st va dushmani ajratib olishi hayotda o'z o'rnini topib olishida g'oyat muhimdir. Uning fikricha, to'g'riso'z kishilar hayotda qiyinchiliklar bila yashsalar– da, dunyoning mavjudligini saqlab turadilar, mangu yashaydilar.

Ogahiy ta'lim-ga molik ekanligini ta'kidlaydi. Muhammad Rizo Ogahiy o'z ijodiy faoliyatida binobarin yoshlarni odamlarni xalq, vatan, jamiyat farovonligi yo'lida xizmat qilishga da'vat etdi. U do'stlikni, mehmondo'stlikni, axloqiy go'zallikni ulug'laydi. Insonlarni ziyraklikka to'g'ri so'zli bo'lishga chorlaydi. Ogahiyning bu fikr, o'gitlari hozir ham pedagogik qadriyat sifatida qimmatlidir. Markaziy Osiyo xalqlari ilm-fani va madaniyatini jahon miqyosiga olib chiqqan. Markaziy Osiyoda psixologik fikr taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ulug' siymolardan biri Mirzo Ulug'bek. U, avvalo, yosh avlodning aqliy va ma'rifiy tarbiyasiga kata ahamiyat berib, ularni dunyoviy bilimlarni egallashga da'vat etadi. Faqat rivojlangan fan va madaniyat inson tafakkurining kamol topishini ta'minlashga ishondi. Allomaning uqtirishicha, bolaning bilim olishga bo'lgan qiziqishi, havasini oshishida u tarbiyalanayotgan muhit muhim o'rinni egallaydi. Oilada ota-onalar, ayniqsa, o'qimishli ota-onalar o'z farzandlarining haqiqiy inson bo'lib kamol topishiga alohida e'tibor berishlari lozim. Mirzo Ulug'bek o'z psixologik qarashlarida bolalarning jismonan sog'lom, harbiy hunarni puxta egallagan, jasur, mard bo'lib etishuviga alohida ahamiyat beradi. Ulug'bekning fikricha, odam sog'lom va baquvvat bo'lishi uchun yoshlik chog'idayoq jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishi, ta'lim-tarbiyada порахўрлик, қаллоблик бўлмаслиги учун мударрислар одил ва ҳалол бўлиши kerak.

Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatidagi ta'lim-tarbiyaga oid yondashuvlar, g'oyalar,

qarashlarni yosh avlodning ongiga singdirishda tarbiya usullari va vositalarini bilish, hayotda ulardan to'g'ri foydalanish – o'qituvchilarning pedagogik – psixologik mahoratidagi muhim xususiyatlardan biri hisoblanadi. Pedagogika fanida tarbiya – inson tarbiyasi muammolarini asosiy maqsad qilib, barkamol shaxsni shakllantirishga zamonaviy pedagogika fani yutuqlaridan foydalanish bilan bir qatorda milliy va umuminsoniy qadriyatlarimizdan foydalanish va ijodiy yondashishni talab etadi. Bu talab ajdodlarimiz g'oyalariga suyanib, quyidagi qonunlarga asoslanishi zarur:

□ tarbiya inson faoliyati jarayonida tartibli ta'sir etuvchi omil bo'lib, natijasini insonning yashab turgan ijtimoiy sharoiti belgilaydi;

□ inson kamolotini harakatlantiruvchi kuch, qarama-qarshiliklarning mavjudligini uning shaxsiy hayotda namoyon bo'ladi;

□ inson faoliyati jarayonida atrofdagi narsa va hodisalarga qiziqish uyg'otish va uni e'tiqodga aylantirish lozim. Chunki e'tiqod insonning jamiyatda bo'lgan munosabatida, tevarak-atrofdagi kechayotgan voqea-hodisalarga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi;

□ tarbiya jarayoni yoshlarning kattalar bilan, kattalarning yoshlar bilan qonuniy munosabati natijasida amalga oshirilishini ta'minlash demakdir.

□ Tarbiya jarayonining qonun, qoida, tamoyil va metodlarini psixologiyada chuqur, atroflicha o'rganadi. Ta'limga umumiy tarzda quyidagicha ta'rif berish mumkin: ma'lum maqsadga yo'naltirilgan, rejali ravishda amalga oshiriladigan o'qituvchi-o'qituvchilarning o'zaro muloqot-munosabati bo'lib, o'quv fanlariga oid tushunchalarni va etakchi g'oyalarni o'quvchilar ongiga singdirib borishga asoslanadi. Ta'lim va tarbiya uzviy bog'langan jarayon bo'lganligi sababli tarbiyalangan komil inson aqliy kamolotiga tartibli ta'sir ko'rsatish orqali ilmiy, barkamol inson bo'lib yetishadi. Ta'lim jarayoni insonlarga nimalarni berishi haqida Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" asarida shunday yozgan edi: O'quv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lur, Bilim kimda bo'lsa, buyuklik olur. O'quvli tirikdir, o'quvsiz – olik, Kelu, ey o'quvsiz, o'quv o'lik. Ta'lim inson aqliy kamolotini yuzaga chiqaruvchi pedagogika tarbiyashunoslikning bir qismidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1..O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so'zi. 2023 yil 20 dekabr.

2. G'oziev E. Umumiy psixologiya. -T.: «Universitet», 2008, 137 b.

3. I.Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. Ma'naviyat. - T.: 2008. B. 36.

4. Imom Zarnujiy «Ilm olish sirlari».Munir nashriyoti. Toshkent-2022. B. 28.

5. Barkamol avlod orzusi. Tuzuvchilar : Sh.Qurbonov, H.Saidov, R.Ahliddinov.-T.: Sharq NMBK. 1999. B.173.

6. Hikmatlar guldastasi. Toshkent. Ga'fur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1952 y. B. – 53